

ВИХОВАННЯ «ВІДПОВІДАЛЬНОГО ГРОМАДЯНИНА» В ПРОЦЕСІ ОВОЛОДІННЯ ІНШОМОВНОЮ МОВЛЕННЕВОЮ КОМПЕТЕНЦІЄЮ

Ольга Осаульчик

Вінницький національний аграрний університет

Анотація:

У статті розглядаються перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах євроінтеграції як невіддільного чинника подолання кризових явищ і ефективної реорганізації системи освіти. Визначено, що передумовою побудови демократичного суспільства в Україні є широка імплементація програми громадянської освіти. Доведено: демократичне й громадянське суспільство є тотожними категоріями, що виокремлює громадянську освіту як пріоритетний напрям діяльності Ради Європи й основу освітніх реформ у країнах Європи та світу. Розглянуто можливості ефективної громадянської освіти в Україні, побудованої на кращих надбаннях вітчизняних педагогів-практиків у поєднанні з прогресивними здобутками іноземних науковців. Зазначено, що в умовах розширення міжкультурної комунікації, інтернаціоналізації освітнього простору постає необхідність виховання на заняттях з іноземної мови «відповідального громадянина» як представника рідної країни за її межами, готового до ефективної міжкультурної комунікації.

Ключові слова:

відповідальний громадянин; громадянське суспільство; громадянське виховання; євроінтеграція; інтернаціоналізація освіти; іншомовна компетенція.

Аннотация:

Осаульчик Ольга. Воспитание «ответственного гражданина» в процессе овладения иноязычной речевой компетенцией.

В статье рассматриваются перспективы развития гражданского общества в Украине в условиях евроинтеграции как неотъемлемого фактора выхода из кризиса и эффективной реорганизации системы образования. Определено, что предпосылкой для построения демократического общества в Украине является широкая имплементация программы гражданского образования. Доказано: демократическое и гражданское общество являются тождественными категориями, что в свою очередь выделяет гражданское образование как приоритетное направление деятельности Совета Европы и основу образовательных реформ в странах Европы и мира. Рассмотрены возможности эффективного гражданского образования в Украине, построенного на лучших достижениях отечественных педагогов-практиков в сочетании с прогрессивными достижениями иностранных ученых. Отмечено, что в условиях расширения межкультурной коммуникации, интернационализации образовательного пространства возникает необходимость воспитания на занятиях по иностранному языку «ответственного гражданина» как представителя родной страны за ее пределами, готового к эффективной межкультурной коммуникации.

Ключевые слова:

ответственный гражданин; гражданское общество; гражданское воспитание; евроинтеграция; интернационализация образования; иноязычная компетенция.

Resume:

Osaul'chik Olha. Bringing up "the responsible citizen" in the process of mastering foreign language competence.

The article examines the opportunities for the development of civil society in Ukraine in terms of European integration as an integral factor in overcoming the crisis and efficient reorganization of the education system. It has been determined that the necessary condition for developing a democratic society in Ukraine is implementing a broad program of civil education. It is proved that a democratic and a civil society are identical categories. This, in its turn, distinguishes civil education as a priority direction of the Council of Europe and the basis of educational reforms in Europe and all over the world. The possibilities of effective civil education in Ukraine must be based on the best achievements of our country in connection with progressive achievements of foreign scientists. It has also been indicated that increasing intercultural communication, internationalization of educational space lead to the necessity of bringing up a responsible citizen at foreign language lessons, the citizen as a representative of the native country while being abroad and ready for effective cross-cultural communication.

Key words:

responsible citizen; civil society; civil education; European integration; internationalization of education; foreign language competence.

Постановка проблеми. У сучасних умовах перед нашою країною надзвичайно гостро постала необхідність перегляду пріоритетів освітньо-виховного процесу. На цьому етапі, коли єдність і цілісність України знаходяться під загрозою, основні акценти мають бути зроблені на громадянській освіті, як необхідній передумові якісного розвитку та ефективного становлення оновленого демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Так, у проекті концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років передбачено, що громадянське виховання має відігравати значну роль у системі освіти, у зв'язку з чим на 2016 рік запропоновано концепцію викладання суспільних і гуманітарних дисциплін задля створення єдиної комплексної загальнодержавної програми громадянського виховання та системи ціннісного орієнтування [14]. Сучасні українські дослідники, зокрема І. Бех, О. Вишневський, І. Воскова,

І. Жадан, О. Зайчук, В. Кузьменко, І. Мартинюк, Л. Мицик, Н. Онищенко, Л. Пономаренко, В. Поплужний, Г. Пустовіт, О. Савченко, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинська та інші працювали над створенням концепції громадянського виховання як ефективного чинника єднання й консолідації нації задля подолання як економічного, так і духовного занепаду українського суспільства.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення основних тенденцій і можливих шляхів формування «відповідального громадянина України», як передумови подолання кризових явищ економічної, моральної та духовної сфер на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кризові реалії нашого сьогодення пов'язані насамперед із розколом українського суспільства, зі штучним поділом території держави на схід та захід, що нівелює адекватне сприйняття

патріотизму й громадської консолідації. Іншими словами, ці категорії мають різне значення для різних груп населення, що зумовлено інформаційною прогалиною, недостатньою громадянською освітою та вихованням патріотичного ставлення молодого покоління до надбань рідного народу в наших навчальних закладах. Саме тому одним зі шляхів виходу з кризи є реорганізація освіти в напрямі громадянської освіти і виховання, що забезпечить формування відповідальних громадян і патріотів власної країни. В означеному контексті одним із першорядних завдань має стати вивчення й узагальнення світового і вітчизняного передового досвіду виховання громадянина-патріота.

На нашу думку, у сучасних умовах громадянська освіта й виховання мають розвиватися не в межах окремих навчальних дисциплін, а під час освітнього процесу в цілому, із залученням сімейного виховання, що уможливить гармонійне й послідовне формування «відповідального громадянина», побудову функціонального громадянського суспільства.

Громадянська освіта є спеціалізованою, систематичною підготовкою молодого покоління до суспільного життя в умовах демократії, розбудови оновленого та прогресивного суспільства [3]. В Україні система громадянської освіти сьогодні тільки формується, остаточно розробленої і практично апробованої концепції немає.

Варто зазначити, що основою для розроблення концепції громадянської освіти насамперед мають стати ідеї, розроблені такими вітчизняними педагогами-класиками, як Г. Сковорода, К. Ушинський, А. Макаренко. Так, К. Ушинський свого часу наголошував на необхідності створення таких умов, за яких інтереси особистості гармонійно співвідносилися б з інтересами громади та держави загалом. Він також акцентував увагу на виховних системах, які є особливими й неповторними для кожного окремого народу. Продовжуючи, К. Ушинський застерігав від бездумного впровадження виховної моделі одного народу іншим, що є особливо важливим саме для громадянської освіти, адже національні цінності – це накопичений століттями скарб, що передавався від покоління до покоління. Тому є й певні національні методи передачі цих цінностей і знань, яких слід дотримуватися насамперед. У процесі своїх досліджень К. Ушинський дійшов висновку: «Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але саме в тому розумінні, у якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким би принагідним не був цей зразок, так не можна виховуватися на основі чужої педагогічної системи, яка б вона не була струнка й добре продумана. Кожний народ щодо цього повинен випробувати свої власні сили» [13, с. 69].

На передачі ціннісних орієнтацій від старшого покоління до молодшого, на вихованні активної

громадянської позиції наголошували у своїх працях також А. Макаренко та В. Сухомлинський. Так, зокрема, А. Макаренко писав: «Сутність виховання полягає саме в тому, що старше покоління передає свій досвід, свою пристрасть, свої переконання молодшому поколінню» [4, с. 195]. Він уважав виховання громадянина основою формування особистості й сформулював основні характерні риси, властиві такій людині, а саме: уміння кваліфіковано працювати, бути політично й економічно освіченим, володіти високою загальною культурою, умінням працювати в колективі, бути дисциплінованим тощо.

Громадянськість, як твердив А. Макаренко, виявляється також в усвідомленні потреби професійного й соціального самовизначення з урахуванням реальних обставин, особистих нахилів і потреб держави. Весь власний досвід А. Макаренко, як педагог, спрямовував на те, щоб виховати справжнього громадянина своєї Батьківщини – всебічно розвинену, працюючу, творчу, колективістську особистість, людину зі стійкими моральними принципами [4, с. 140]. На його думку, «основною проблемою виховання громадянина є виховання свідомої дисципліни, колективної етики, зміст якої полягає у вихованні людини, у якій гармонійно поєднувалися б власні інтереси з інтересами суспільства» [2, с. 152].

Зі свого боку В. Сухомлинський наголошував на проблемі громадянського виховання, як на головній педагогічній проблемі. У 1970 році у книзі «Народження громадянина» він розглядає формування громадянськості на основі людяності й гуманізму. Першорядною умовою формування рис громадянина В. Сухомлинський уважав організацію емоційно насиченого, діяльного життя школи, наголошуючи, що розвиток громадянської активності кожного індивіда можливий лише в контексті активного й діяльного життя. Педагог визначив підлітковий вік особливо важливим для формування громадянина і твердив, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами. В. Сухомлинський підкреслював, що задовго до повноліття підліток має жити громадянськими думками й сприйманнями, а справжнє громадянське виховання, на його думку, у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує [10, с. 213]. Він мав глибоке переконання, що громадянські думки, почуття, переживання, громадянський обов'язок є основними складниками людської гідності, саме тому освітньою метою має бути те, щоб ще з дитинства кожного хвилювало майбутнє рідної країни. Продовжуючи, В. Сухомлинський зазначав, що саме від педагогів, батьків, матерів, оточення залежить сформованість у дитини почуття обов'язку перед власною країною, вартість чого він прирівнював до вартості власного доброго імені та гідності своєї родини [11, с. 219].

На думку В. Кузьменка, Н. Слюсаренко, І. Воскової всебічне виховання молоді особистості в наш час не має сенсу без громадянського компонента [6]. Із цього приводу Н. Мойсеюк зауважувала, що в умовах перехідного періоду центр ваги у формуванні всебічно розвиненої особистості зміщується в бік формування громадянськості, що, так само, акумулює системно-утворювальну характеристику громадянина незалежної України [5, с. 63].

Процес інтеграції України з європейським і світовим простором вимагає побудови відповідної моделі громадянського суспільства. О. Зайчук, Н. Оніщенко зазначають, що у процесі розвитку людського суспільства на певному етапі з'являється така категорія, як громадянське суспільство. Група авторів «Політологічного словника-довідника» визначає громадянське суспільство як суспільство, що характеризується багатуоукладною економікою, верховенством закону, демократизмом політичної системи, дією моральних норм, що забезпечує кожному громадянину вільний вибір економічної та політичної діяльності [8].

Так, громадянське суспільство, на відміну від держави, не структуровано вертикально, не передає імпульсів, що керують зверху до низу, але створює мережу інтересів, які об'єднують усіх громадян у певну спільність, забезпечують стабільність політичної системи. У громадянському суспільстві пріоритетне значення мають демократія та інтереси людини – це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, які діють у правовому полі держави і не порушують її законів. Отже, передумовою побудови демократичного суспільства в Україні є широка імплементація програми громадянської освіти, адже демократичне суспільство є громадянським суспільством. Саме тому громадянська освіта є пріоритетним напрямом діяльності Ради Європи, освітньої політики й сучасних освітніх реформ багатьох країн Європи і світу.

Іншими словами, громадянське суспільство – це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого життя людини, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації. Таким чином, ефективність виховання громадянськості визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, залученням молоді до активної суспільної роботи, участю у волонтерських акціях тощо.

Серед компонентів громадянського виховання дослідники виділяють: формування національної самосвідомості, патріотизму, працелюбності й активності в різних видах діяльності, оволодіння правовими й моральними знаннями, поведінкою, відповідно до усталених у суспільстві норм, а також формування гуманності й демократичності у відносинах, культури міжнародних відносин. Останні перелічені компоненти актуалізують думку про те, що провідні ідеї вітчизняних педагогів щодо виховання гідного й

відповідального громадянина доцільно доповнити ефективним в означеному контексті європейським і світовим досвідом. Зауважимо, що такий підхід створює передумови для ефективної громадянської освіти в контексті вивчення іноземних мов, адже за умов міжнародної та міжкультурної комунікації виникає потреба у відповідальних громадянах, представниках рідної країни в європейському та світовому просторі. Отже, оволодіння правовими та моральними знаннями, поведінкою, що відповідає усталеним у суспільстві нормам, – ці невіддільні компоненти громадянської освіти мають бути розширені й оновлені відповідно до загальноприйнятих за межами своєї країни.

На сьогодні Рада Європи продовжує активно сприяти впровадженню в практику навчання іноземних мов комунікативно-орієнтованого підходу, що має на меті збереження й збагачення багатомовної та культурної спадщини різних народів для інтенсивного обміну науково-технічною інформацією, досягненнями в галузі культури, а також для підвищення мобільності людей [7, с. 10]. Упродовж останніх десятиріч у вищих школах країн Європейського співтовариства почали створювати європейські кафедри, європейські центри, європейські курси і партнерські організації та бюро, які займаються організацією співпраці та обміну викладачами й студентами. Інтернаціоналізація навчання, на нашу думку, є прогресивним кроком, що висуває перед Україною нові вимоги в контексті оволодіння іноземною мовленнєвою комунікацією та формування «відповідального громадянина».

Так, у Європі були створені й знайшли підтримку на офіційному рівні дві концепції європейської освіти, які паралельно розвивалися й розширювалися протягом останніх років. Це концепція ЄС і концепція Ради Європи. Головними принципами створення єдиного європейського освітнього простору в обох концепціях є: багатокультурна Європа – створення умов для вивчення іноземних мов, використання різноманітних національних особливостей освіти і професійної підготовки вчителів; мобільна Європа – підтримка обміну викладачами, учнями, студентами, адміністративними кадрами; прийняття процедури, яка дає можливість учителям тимчасово працювати в різних країнах ЄС; Європа професійної підготовки для всіх – однаковий доступ усіх до високоякісної освіти. Передумовою того, щоб європейська освіта стала інтернаціональною і конструктивною, є саме ефективна громадянська освіта.

Так, у 1985 році було створено «Європейський центр громадського виховання» (ECCE – European Centre for Community Education) з метою розвитку ідеї єдиної Європи як суспільної спільноти, який згодом розробив програму «Додатковий сертифікат для професійної підготовки» (ACCESS – Европа; Additional Certificate Community Education). У 1993 році було проведено Міжнародний конгрес «Освіта – для прав людини й демократії» і

Всесвітню конференцію з прав людини, на яких було акцентовано на необхідності введення до навчальних програм таких тем, як права людини, гуманітарне право, демократія тощо [1].

Наступним документом громадського виховання й освіти стала «Венська Декларація і програма дії», яку було прийнято на Всесвітній конференції в червні 1993 року. У рамках документа було запропоновано всім державам-членам ООН визначити стратегію й розробити конкретні програми для широкої освіти стосовно прав людини. У 1997 році Рада Європи розпочала реалізацію проекту «Освіта для демократичного громадянства» (Education for Democratic Citizenship – EDC) із метою вивчення ціннісних орієнтацій і вмінь, необхідних особистості для того, щоб стати активним громадянином демократичного суспільства, а також визначення шляхів набуття цих компетенцій, визнання сутності громадянської освіти.

2005 рік був проголошений Радою Європи Роком громадянської освіти з такими головними цілями: сприяти визнанню пріоритетної ролі громадянської освіти в освітній політиці країн-членів Ради Європи; надати освітянам і всім зацікавленим особам доступ до кращих загальноєвропейських і національних здобутків у розробці змісту, форм і методів громадянської освіти; підтримати ініціативи та створити умови для співпраці освітніх установ і широкої громадськості у сфері громадянської освіти [9, с. 124]. Це стало потужним кроком на шляху до всебічної пропаганди й поширення громадянської освіти.

Висновки. З огляду на викладене вище, можемо констатувати, що європейський і світовий досвід щодо громадянської освіти має значні теоретичні та практичні напрацювання, які доцільно вивчити, узагальнити та якнайкраще застосувати в межах власної системи освіти й виховання. Зокрема, на заняттях з іноземної мови у старшій школі та вищих навчальних закладах цілком обґрунтованим буде ознайомлення учнів і студентів із провідними автентичними документами та програмами центрів (European Centre for Community Education, Additional Certificate Community Education, Education for Democratic Citizenship), створених для розвитку громадянської освіти європейського і світового простору. Не менш цікавим буде також

проведення дискусій, у ході яких розглядатиметься порівняльний аспект наявних систем формування «відповідального громадянина», відбуватиметься презентація проектів, наприклад, «Я – громадянин своєї країни» («I Am a Citizen of My Own Country»), залучення до мозкового штурму (brainstorming) з метою пошуку прогресивних ідей, пов'язаних із розбудовою громадянського суспільства в Україні.

Зазначимо, що в Україні є певні напрацювання щодо поширення громадянської освіти й виховання. Так, зокрема, до переліку дисциплін загальноосвітніх шкіл внесено предмет «Громадянська освіта», який має відповідний методичний супровід: програму, підручник, методичні посібники, рекомендації; у ряді навчальних закладів реалізується курс «Ми – громадяни України», розроблений у межах Трансатлантичної програми ЄС–США за підтримки громадянського суспільства в Україні; апробовано проект «Освіта для демократії в Україні», створений авторським колективом педагогів-членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії, громадянства й суспільних дисциплін «Нова доба» [9].

Однак зазначені спроби не є послідовною системою дій, спрямованих на масову громадянську освіту. Саме тому виникає необхідність активного залучення до цього процесу закладів освіти всіх рівнів – від закладів дошкільної освіти до вищих навчальних закладів. При цьому навчальний і виховний процеси мають посідати однаково важливе місце в системі освіти, взаємозумовлюючи й доповнюючи одне одного. Іншими словами, будь-яка навчальна дисципліна повинна мати виховний потенціал, чим за сучасних умов є насамперед громадянське виховання. Не менш вагоме значення для виховання відповідальних громадян держави має сімейне виховання, яке є першою ланкою у вихованні громадянина-патріота. Крім того, варто оцінити належним чином можливість засобів масової комунікації та силу інформаційної пропаганди, які на сьогодні формують свідомість більшості людей. Таким чином, усі можливі засоби та державні установи за умов, що склалися в країні, мають бути орієнтовані на формування громадянина-патріота як одиниці демократичного громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Гриценчук О. Формування громадянської свідомості (Європейський аспект) / О. Гриценчук // Рідна школа. – 2002. – № 10. – С. 8–9.
2. Дашинська О. Проблема громадянського виховання в науково-педагогічній спадщині А. М. Макаренка та видатних українських педагогів ХХ століття / О. В. Дашинська // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка; голов. редкол.: П. Ю. Саух, С. І. Покутній, Н. П. Щербаківа [та ін.]. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 47. – С. 151–154.
3. Логвиненко Ю. Громадянська освіта та патріотичне виховання молоді в умовах інтеграційних процесів / Ю. Логвиненко // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції з питань патріотичного

References

1. Hrytsenchuk, O. (2002). *Forming civic consciousness (European aspect)*. *Ridna shkola*. 10. 8-9. [in Ukrainian].
2. Dashynska, A. (2009). The problem of civic education in the scientific and pedagogical heritage of A.M. Makarenko and prominent Ukrainian teachers of the twentieth century. *Bulletin Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imens Ivana Franka*. Eds. P.Yu. Saukh, S.I. Pokutnyi, N.P. Scherbakova [et al.]. Zhytomyr: ZhDU im. Franka. 47. 151-154. [in Ukrainian].
3. Lohvynenko, Yu. (2014). Civic education and patriotic education of youth under conditions of the integration processes. Paper presented at the *Proceedings of the VII International Scientific Conference on Patriotic Education "Patriotic education of citizens under conditions of the*

- виховання молоді «Патріотичне виховання громадян в умовах інтеграційних процесів» (7-8 листопада 2013 року, м. Запоріжжя) / Упор. Д. В. Точиліна. – Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2014. – 589 с.
4. Макаренко А. Сочинения: в 7-ми т. / А.С. Макаренко. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. – Т. 5. – 558 с.
 5. Мойсеюк Н. С. Педагогіка. Навчальний посібник / Неля Євтихіївна Мойсеюк. – Вінниця: «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 1998. — 350 с.
 6. Педагогічна спадщина А. С. Макаренка та В. О. Сухомлинського: історія та сучасність: матеріали обласних педагогічних читань (15 березня 2013 року, м. Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко, І. В. Воскової. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2013. – 155 с.
 7. Післядипломна педагогічна освіта: професійний розвиток учителів іноземної мови: навчальний посібник для самостійної роботи слухачів курсів підвищення кваліфікації / Укл. І. Недайнова, О. Глазкова, Г. Худіна, О. Фоменко. – Луганськ: СПД Резніков В., 2012. – 92 с.
 8. Політологія: політологічний словник-довідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://p-for.com/book_263_glava_36_POLITOLOGICHNIJJ_SLOVNIK-DOV.html.
 9. Соннова М. Зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання / М. Соннова // Вісник Львівського університету. Серія педагогіка, 2006. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 123–130.
 10. Сухомлинський В. Вибрані твори: у 5 т. / В. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1979. — Т. 3. — 670 с.
 11. Сухомлинский В. А. О воспитании / Василий Александрович Сухомлинский; сост. и автор вступ. очерков С. Соловейчик. – М.: Политиздат, 1973. – 272 с.
 12. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук [та ін.]; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
 13. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / Константин Дмитриевич Ушинский; под ред. В. Я. Струминского. – М.: Учпедгиз, 1953. – Т. 2.: Вопросы обучения. – 733 с.
 14. Щодо концепції громадянської освіти і виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/33331/.
- integration processes” (7–8 November 2013, Zaporizhia). Zaporizhia: Aktsent Invest-treid. [in Ukrainian].*
4. Makarenko, A. (1958). *Works: in 7 vol.* Moscow.: Publishing House of Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR. 5. [in Russian].
 5. Moiseiuk, N. E. (1998). *Pedagogy. Textbook.* Vinnytsia: “UNIVERSUM-Vinnytsia”. [in Ukrainian].
 6. *Educational heritage of A.S. Makarenko and V.O. Sukhomlynskyi: Past and Present: proceedings of regional pedagogical readings (March 15, 2013, Kherson).* (2013). Ed. V.V. Kuzmenko, N.V. Sliusarenko, I.V. Voskova. – Kherson: KVNZ “Kherson Academy of Lifelong Education”. [in Ukrainian].
 7. *Postgraduate pedagogical education: Professional development of a foreign language teachers: A manual for self-study training courses.* (2012). Comps. I. Nedainova, O. Hlaskova, H. Khudina, O. Fomenko. Luhansk: SPD V. Reznikov. . [in Ukrainian].
 8. *Polittology: Politological Reference Dictionary.* Retrieved from: http://p-for.com/book_263_glava_36_POLITOLOGICHNIJJ_SLOVNIK-DOV.html. [in Ukrainian].
 9. Sonnova, M. (2006). Foreign and domestic experience of civic education. *Bulletin Lvivskoho universytetu. Series: pedagogy.* 21. Part 1. 123-130. [in Ukrainian].
 10. Sukhomlinsky, V. (1979). *Selected Works: in 5 vol.* Kyiv: Rad. shkola, 1979. 3. [in Ukrainian].
 11. Sukhomlynskyi, V. A. (1973). *On education [comp. and author of introduction S. Soloveichik].* Moscow: Politizdat. [in Russian].
 12. *The theory of law. Academic Course.* (2008). Ed. A.V. Zaichuk, N.M. Onishchenko. Kyiv Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
 13. Ushinsky, K. D. (1953). *Selected pedagogical works: in 2 vol.* Ed. V.Y. Struminskii. Moscow: Uchpedgiz. [in Russian].
 14. *As for the concept of civic education and upbringing.* Retrieved from: http://osvita.ua/school/school_today/33331/. [in Ukrainian].

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Осаульчик Ольга Борисівна

aulolga55@gmail.com

Вінницький національний

аграрний університет

вул. Сонячна 3, м. Вінниця,

21008, Україна

doi:10.7905/нвмдпу.v0i14.1041

Матеріал надійшов до редакції 10.04.2015 р.

Подано до друку: 24.04.2015 р.